

ТРАДИЦІЙНІ СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ

Павло Федака

Розміри поселень значною мірою залежали від соціально-економічних та історичних чинників, безвідносно до якого типу вони належали: міського чи сільського.

Закарпатські містечка ще і в першій половині XIX ст. являли собою малонаселені пункти, забудовані житлами із солом'яними або дерев'яними дахами. Містечка мали яскраво виражений аграрний характер; населення становили ремісники, торговці, представники привілейованих верств (дрібна та середня шляхта, священики, купецька й цехова верхівка), дрібні господарі-міщани та кріпосні селяни. Найчисленнішою (близько 50 %) групою населення містечок були кріпаки (желяри і піджеляри) — найбідніша та експлуатована верства, до якої належала дворова челядь міської шляхти, оброчні селяни, сільські паупери, що добували засоби до існування переважно за рахунок сезонних та поденних заробітків чорною працею, а також як наймані робітники торгівців, заможних ремісників і дрібних

власників-міщан, які займалися сільським господарством та перевізництвом.

На відміну від сіл, населення закарпатських містечок за своїм національним складом було надзвичайно строкатим. Поряд з угорцями, німцями, закарпатськими українцями (русинами) проживало багато євреїв, греків, румунів, циган тощо. Офіційна статистика не виділяла закарпатських русинів, які мешкали в містечках, в окрему національну групу. Тому про кількісний склад корінного українського населення можна лише приблизно судити на основі допоміжних відомостей — за прізвищами мешканців та їх об'єднанням за релігійною ознакою, враховуючи, що переважна частина русинів належала до греко-католицької церкви. Аналіз цих даних дозволяє дійти висновку, що в 40-і роки XIX ст. закарпатські українці становили 20–25 % населення містечок¹.

За даними на 1850 рік, в Ужгороді з 8 015 осіб було: греко-католиків — 2 214, православних — 24, римо-католиків — 2 800, кальвіністів і люте-

ран — 477, іудеїв — 2 500². Таким чином, русини становили близько 27 % населення Ужгорода, німці й угорці — 41 %, євреї — 32 %.

Неінтенсивний розвиток промисловості, торгівлі та суспільного розподілу праці також зумовили малу кількість населення містечок. За даними переписів, на 40-і роки ХІХ ст. в найбільшому з них — Ужгороді — проживало 6 677 осіб, Мукачеві — 6 612, Мараморосі-Сиготі — 6 336, Берегові — 3 297, Хусті — 3 190, Севлюші — 3 140, Вишкові — 2 880 осіб³. Загалом у великих закарпатських містечках у зазначений період мешкало близько 40 тис. осіб, що становило 9 % від загальної кількості населення Закарпаття.

Більшість населення проживала в селах. Щодо національного складу, основний відсоток становили: в українському етнічному масиві — українці, угорському — угорці, румунському — румуни, німецькому — німці. Щоправда, на другу половину ХІХ — початок ХХ ст. багато сіл населяли євреї, серед яких були ремісники (кравці, шевці, бляхарі, кушніри, ковалі, столяри), корчмарі тощо⁴.

Потрібно зауважити на великій різниці в розмірах сільських поселень ХІХ — початку ХХ ст. порівняно з періодом раннього і навіть пізнього феодалізму. Археологічні матеріали свідчать, що слов'янські поселення другої половини І тис. на теренах сучасної Закарпатської області були невеликими. Вони займали площу від 1 га до 2 га, мали по 8—15 жител разом із господарськими будівлями. Групи будівель розміщували гніздами — по 2—4 гнізда в кожному поселенні. Великих поселень цього періоду не виявлено⁵.

У нашому розпорядженні немає даних про розміри сільських поселень ХІІ—ХІХ ст., але в ХІV ст. вони були невеликими. Податковим списком 1427 р. зафіксовано в 205 селах Ужанського комітату 2 605 дворів⁶, що становило в середньому 13 дворів на село. Траплялися й більші поселення: у Великому Березному нараховувалося 33 двори, в Малому Березному — 25.

Треба відзначити, що однією з причин малої кількості дворів у гірських се-

лах у період феодалізму були географічні умови (значні площі лісів, непридатні для поселень схили гір або вузькі міжгірні долини тощо). Водночас територія Закарпаття впродовж віків була ареною численних спустошливих війн. Зокрема після придушення селянського повстання в Угорщині під проводом Дьєрдя Дожі (1514) і нищівної поразки Угорщини в бою з турками під Могачем (1526) з лиця землі було стерто чимало населених пунктів, значно скоротилася й чисельність населення. За переписом 1553 р., у згадуваному Ужанському комітаті нараховувалося лише 627 дворів у 205 поселеннях⁷: у кожному дворі в згаданий період проживало, як правило, по 2—3 сім'ї. Уже в кінці ХVІ ст., за даними перепису 1598 р., чисельність дворів в Ужанському комітаті знову значно зросла — до 4 527⁸.

ХVІІ ст. ввійшло в історію Закарпаття як період великого лихоліття. Про спустошення, яких зазнав край від війн, свідчать такі дані: у Мукачівській домонії в 1682 р. нараховувалося 145 сіл і 3 739 кріпаків; через шість років залишилося тільки 115 сіл і 955 кріпаків⁹. В Ужгородському державному маєтку з 1 195 селянських дворів було зруйновано 608, тобто більше половини¹⁰.

Тільки внаслідок карального походу польських військ спалено чотири міста і 300 сіл. Якщо до цього додати, що в ХVІІ ст. край зазнав декількох згубних епідемій, можна зрозуміти, чому зменшувалася кількість дворів і розміри сіл загалом. Наприклад, на Марамороській Верховині в панстві Липчая 1646 р. нараховувалося: у селах Лісковець 12 господарств (без попівського), Келечин — 12, Студений Потік — 10, Волове — 6 (без попівського), Річка — 4 (без попівського), Репинне — 4, Стара Гата — 3 і 3 родини кріпаків (без попівського), Липча — 4 господарства¹¹.

Початок ХVІІІ ст. був ознаменований великою війною угорського народу під проводом Ференца Ракоці ІІ проти Габсбургів

(1703–1711), яка охопила й територію ни-
нишнього Закарпаття. Це не могло не при-
гальмувати зростання розмірів поселень.

Наприклад, дикастеріальний перепис 1717 р.
зафіксував у 208 селах Ужанського комітату
такий стан ¹²:

Округ	Кількість сіл	Кількість поселенців	Кількість желярів
Ужгородський	59	295	69
Собранецький	50	176	30
Павловецький	52	244	34
Ужгородське панство	47	152	78
Усього	208	867	211

Таким чином, у середньому в селі було
чотири поселенці та один желяр. У деяких
селах згаданого комітату на означений час
припадало від двох до десяти поселенців.
В окремих селах — й більша кількість.
Зокрема у Великому Березному було 12
поселенців і 6 желярів, у Худльові — 12 і
8, у Лютій — 16 і 6, у Тур'я Пасіці — 18

і 5, у Туричках — 10 і 1, у Зарічові — 17
і 3 ¹³. У зазначений час села Собранці,
Середнє, Ляхівці залишалися взагалі по-
рожніми, оскільки селяни через згадану
війну втекли в ліси і тривалий період не
поверталися ¹⁴. За даними 1720 р. розпо-
діл закарпатських сіл за числом дворів
був таким ¹⁵:

Назва комітату	Число сіл	Число дворів					
		1–5	6–10	11–25	26–50	51–100	Понад 100
Унг	194	25	160	68	8	—	—
Берег	249	102	60	61	10	2	—
Угоча	66	4	16	20	8	—	—
Мараморш	130	3	19	44	49	11	2

З наведеної таблиці видно, що в комітаті
Берег, де система т. зв. висаджених сіл була
найпоширенішою, понад третину всіх посе-
лень становили малі сільця з одного-п'яти
дворів, понад 25 дворів було тільки в десяти
селах. У комітаті Мараморш, який менше
страждав від війн, майже половину сіл ста-
новили понад 25 дворів. У комітатах Унг і
Угоча більшість населення мешкала в селах,
які містили 6–25 дворів.

Стосовно кількості дворів, слід мати на
увазі різницю в кількісному складі родини-
двора з однієї сім'ї та двора із залишками
старої родинно-дворищної форми співжит-
тя. Наприклад, у згаданому описі панства
Липчая на Марамороській Верховині зна-
ходимо такі дані: у с. Келечин на одному
“лані” жили Мороз Ігнат із кількома синами
та своїм молодшим братом Морозом, про-

званим Гагульком Андрійом, у Студеному
Потоці два брати проводили нерозділене
господарство на спільному лану і разом ви-
конують панські повинності; аналогічні два
випадки в с. Лісковець, у названому с. Сту-
дений Потік чужі один одному люди спіль-
но об'єдналися на одному лану — Федір
Кепсіч, Роман Кепсіч, Михайло Ліскович,
Яцько Рошкович ¹⁶. Водночас слід підкрес-
лити, що побутування у XVIII ст. збільше-
ного складу родини-двора було виклика-
не і причиною сплати податків. Оскільки
підданих оподатковували подвірно, було у
Мукачівсько-Чинадіївській домінії загаль-
ноприйнятим (на середину XVIII ст.) гур-
тування більшості сімей в один двір — як
правило, родичі та жонаті сини ¹⁷.

Повільно збільшувалися розміри поселень і в другій половині XVIII — на початку XIX ст.¹⁸:

Села	Кількість дворів	
	1775 р.	1807 р.
Мала Бистра	7	15
Завадка	36	45
Верб'яж	37	58
Нижні Ворота	59	85

Розміри сільських поселень на різних етапах історичного розвитку не залишалися чимось консервативно статичним і традиційно незмінним. Їхній розвиток проходив насамперед шляхом збільшення кількості дворів та ущільнення забудови, що зумовлено приватною власністю селян на землю. Але процес збільшення розмірів поселень в епоху феодалізму був дуже сповільненим. Тільки з другої половини XIX ст. у зв'язку з посиленням проникненням капіталізму в сільське господарство спостерігається тенденція до стрімкого розвитку сільських населених пунктів. Наприклад, якщо в 1816 р. в с. Іршава нараховувалося 106 будинків, то в 1900 р. тут уже було 266 будинків, у с. Довге в 1872 р. було 286 житлових будівель, а в 1900 р. — 535, у с. Воловому в 1873 р. нараховувалося 234 житла, а в 1900 р. — 539, у с. Керецьки — відповідно 273 і 435 будинків¹⁹. Таким чином, прискорене зростання розмірів сіл особливо інтенсивно відбувалося в кінці XIX — на початку XX ст. Його спричинили не тільки природний приріст населення та нові поселенці, але й відокремлення родин, які жили в одному дворі. Новий двір утворювали на батьківській садибі, якщо дозволяли її розміри, або в кінці села. У першому випадку кількість дворів зростала за рахунок ущільнення поселень, у другому — за рахунок розширення його території.

У гірських районах ще й у 50-і роки XX ст. поширеними були розкидані села, в яких щільну забудову концентрували біля центральної дороги, а поодинокі двори були "розсіяні" по навколишніх горах. Так, у 1953 р. в Рахівському р-ні нараховувалося біля 5 тис. хутірських дворів, Міжгірському — близько 1,5 тис., у Хустському — близько 4 тис.²⁰. Така кіль-

кість нових хуторів залишила помітний слід у характері та формах поселень.

За роки радянської влади чимало хуторів було перенесено, до основного ядра села, де розміщалися школи, клуби, бібліотеки, лікарні й амбулаторії, дитячі садки та спортивні майданчики. Але в окремих гірських поселеннях хутори існують донині, зберігаючи ознаки колишнього заселення. Водночас вони є базою для обслуговування тваринників, зокрема на полонинах. З інших форм поселень у наш час побутують рядові, ланцюгові, особливо поширені вуличні та скупчені з квартальною забудовою вулиць.

Побутування ланцюгових поселень зумовлене факторами географічного характеру: вузькі міжгірні долини, між якими протікає річка, змушують планувати село в довгий ланцюг біля дороги, яка тягнеться вздовж річки і повторює обриси останньої (села Нижнє і Верхнє Студене, Тюшка, Розтока Міжгірського р-ну; Латірка — Воловецького; Гусний, Сухий, Тихий — Великоберезнянського та ін.).

Однак і у плануванні гірських поселень відбулися суттєві зміни. У більшості з них чітко виділений центр із площею, забудованою адміністративними, соціально-культурними, торговими спорудами (сільрада, клуб і бібліотека, школа, лікарня чи фельдшерсько-акушерський пункт, пошта, магазин). У композицію площі вписуються і пам'ятники воїнам та односельчанам. У центрі сіл розміщені автобусні зупинки. Виробничі частини (колгоспні, радгоспні, ліскокомбінатівські і т. п.) із 60-х років XX ст., як правило, були винесені за село, в окреме місце, і становили самостійну зону поселення.

На низині поселення здебільшого вуличні, окремі мають п'ять-шість і більше вулиць. Такі поселення зазвичай стоять на децю підвищених місцевостях, на пагорбах, які не затоплюють повноводдя, хоча окремі з них (біля р. Тиси) іноді зазнають шкоди від повеней. Паралельно до головної вулиці (через неї проходить шосе) часто тягнуться одна або дві вулиці, з'єднані з головною провулками. Тому такі села ніби поділені на два квартали, які нагадують у мініатюрі міський тип планування. Деякі села, повторюючи обриси горбів, на

яких вони розкинулися, мають округлу форму і, на перший погляд, є безсистемно скупченими. Проте і в них, як правило, вирізняється центральна вулиця, від якої в різні сторони відходять бічні вулиці. У центрі більшості сіл спланована площа, на якій розміщені адміністративні та соціально-культурні заклади.

Передгірні райони (особливо передгір'я вулканічного хребта) заселені дуже густо. Села розміщені одне від одного досить близько (на відстані 3 км — 4 км), у долинах річок, часто на невисоких пагорбах. Форма поселень у зазначених районах переважно вулична. Вони мають чітко виражений центр із подібною до низовинних сіл забудовою. Характерним для деяких поселень є їх розміщення на двох протилежних горбах, між якими протікає річка чи потік. У більшості випадків заселені горби мають приблизно однакову конфігурацію та висоту. Такі села не затоплюють навіть великі повені.

За останні десятиріччя в зовнішньому вигляді закарпатських поселень відбулися значні зміни. Сучасні села забудовані комфортабельними житлами (серед них чимало мансардних і двоповерхових), зведеними здебільшого з цегли і саману, рідше — з дерева; з художньою штукатуркою та малюванням стін; дахами, вкритими переважно черепицею й шифером. Акуратністю і добротністю вирізняються огорожі та ворота, які зазвичай виготовляють із металу. Відмінність у природних умовах накладає відбиток на вигляд сіл, тому в кожній зоні вони своєрідні. Мала кількість фруктових дерев у гірських поселеннях компенсована надзвичайною мальовничістю навколишніх краєвидів. Навіть високо в горах поодинокі хати, до яких ведуть лише окремі стежки чи вузькі дороги, у цій величній панорамі не справляють враження самотніх, вони органічно сприймаються разом із красою ландшафту. На низовині та передгір'ї двори потопають у садах і виноградниках, перед кожною хатою з боку вулиці посаджено квіти.

Таким чином, незважаючи на зміни в соціально-економічних умовах, закарпатські по-

селення залишаються своєрідними, що зумовлено як природними, так і етнічними факторами.

З архівних джерел, опублікованих наукових праць, художніх творів та творів малярства, поштових листівок і фотографій (загалом 20—30-х років ХХ ст.), а також польових матеріалів можна узагальнено уявити про зовнішній вигляд традиційних сільських поселень Закарпаття. На зовнішній вигляд села, крім природно-географічних умов та соціально-економічних факторів, значний вплив мали місцеві будівельні традиції: особливості планування хат, використання будівельних матеріалів, обмазка та побілка жител чи їхня відсутність, форми даху і способи його покриття, характер орієнтації жител і господарських будівель та їхнє розміщення одне відносно одного, місцезнаходження церкви і т. п.

Щодо зовнішнього вигляду закарпатських поселень, виділяють кілька географічних зон, які загалом збігаються з етнографічними районами.

Рівнинна зона збігається з етнографічною групою долинян, основне заняття яких — землеробство. У гірській зоні можна виділити такі історико-етнографічні райони, як Гуцульщина, Бойківщина і Лемківщина (у наш час основна територія Лемківщини міститься в Словаччині та Польщі, на Закарпатті лемківські села сконцентровані в Ужанській долині — у Великоберезнянському та Перечинському районах).

Південна рівнина — суха і спекотна влітку, з м'якими зимами; з обробленими ділянками землі як у поселеннях, так і навколо них, нечастими вкрапленнями-острівків лісів, що зумовило відповідний зовнішній вигляд сіл. Гірські райони, навпаки, — край суворого клімату, просторих лісів, пасовищ, вузьких міжгірних долин, великої кількості струмків і потоків, невеликих придатних для землеробства ділянок.

На рівнині, як правило, переважали вуличні, рядові або скупчені села, з досить широкою головною вулицею, вкритою влітку товстим шаром пилу, іноді з площею в центрі села. З обох боків вулиці від двору до двору тягнулася невисока плетена огорожа, за якою на певній від-

стані були розміщені селянські будівлі, хати, здебільшого ближче до вулиці, переднім фронтоном (частіше) або фасадом (рідше) до неї, господарські споруди — переважно у глибині двору (за хатою, в один ряд із нею, у вигляді букви Г, напроти неї — П-подібні з незв'язаними між собою будівлями або без будь-якої системи). Хати обмазані та побілені, із чотирискхилими дахами, вкритими соломною. Особливою мальовничістю вирізнялися житла, дахи яких знизу до верху (або кути даху) покривали солом'яними снопами ("жупами") у вигляді східців. Неповторного вигляду сільським вулицям надавали колодязі із журавлями. Двори оточували садами. Простір між хатою та вулицею (кертик) найчастіше використовували для квітів. На найвищому місці ставили церкву, вона була вертикальною домінантою, яка композиційно об'єднувала все село і надавала йому архітектурної довершеності.

Рівнинні поселення за зовнішнім виглядом дуже подібні до подільських сіл, а в етноконтактних зонах (або селах із змішаним населенням) подібні до угорських, румунських, словацьких.

Передгір'я і широкі міжгірні долини є перехідною зоною між рівниною і гірською областю, але антропологічні ознаки населення наближені до низовинного. Особливо мальовничими в зазначеній зоні були українські поселення в Іршавському, Мукачівському та Перечинському (долина р. Тур'ї) районах, де хати білили у відтінках синіх кольорів та покривали соломною у вигляді східців. Села зовні особливо подібні до подільських. Головну роль у цьому відіграв, на наш погляд, історичний фактор — переселення з Поділля разом із князем Федором Корятовичем у кінці XIV ст. значної кількості селян та їхнє розселення в зазначених районах. У нижніх течіях річок Тересви та Теремлі зруби хат за-

лишалися відкритими, але колориту садивам надавали обведені в синій колір стики брусів стін, вікна і двері хат.

У гірській зоні поселення мали інший вигляд, незважаючи на типологічну подібність будов із будівлями рівнинних та передгірних районів: уклинені у вузьких долинах, біля потоків і верхніх течій річок, іноді серед лісів, витягнені у формі ланцюга або вільно розміщених по схилах гір. Особливо це стосується гуцульських поселень, розкиданих поодинокими дворами на значній відстані один від одного й на широкому просторі; тільки біля церкви концентрація будівель була більш значною. У більшості випадків огорожі відсутні. На відміну від низовинних і передгірних поселень, які потопали в зелені фруктових дерев, садів тут не було, лише окремі плодові дерева росли біля хати. Житла — небілені, з відкритими зрубами (з півкогод чи брусів) темно-сірого або темно-бурого кольору, часто з відкритими або закритими знизу галереями. Дахи на Гуцульщині чотирискхилі з невеликими фронтонами, вкриті драницею, в бойківському та лемківському житлах — соломною. Особливо високі дахи були на Бойківщині (пропорція видимої частини зрубу й даху — 1:3). На фоні всього поселення вирізнялася дерев'яна церква — розміщена на видному місці, вона у значній мірі підсилювала цілісне сприйняття якщо не всього села, то принаймні його центру. Також окрасою гірських поселень були водяні млини, яких на одному потоці могло бути й декілька (три-п'ять), залежно від величини села та місцевих господарських потреб.

Хоч у другій половині ХХ ст. зовнішній вигляд сільських поселень Закарпаття зазнав відчутних змін, ландшафтна основа та чимало елементів старого села залишаються донині, створюючи його неповторне обличчя.

¹ Коломиец И. Очерки по истории Закарпатья. — Томск, 1959. — Т. II. — С. 65.

² Сова П. Прошлое Ужгорода. — Ужгород, 1937. — С. 274.

³ Коломиец И. Очерки по истории Закарпатья. — С. 65.

⁴ Chmelář J., Klima S., Nečas J. Podkarpatska Rus. —

Praha, 1923. — S. 131–133.

⁵ Балагурі Е., Пеняк С. Закарпаття — земля слов'янська. — Ужгород, 1976. — С. 86.

⁶ Сова П. Прошлое Ужгорода. — С. 75.

⁷ Дэже Л. Очерки по истории Закарпатских говоров. — Будапешт, 1967. — С. 77.

⁸ Там само. — С. 79.

⁹ Коломиец И. Очерки по истории Закарпатья. – Т. I. – С. 60.

¹⁰ Там само. – С. 61.

¹¹ Габріель Ф. Господарське положення Підкарпатської Русі на початку XVIII століття // Науковий збірник Товариства “Просвіта” в Ужгороді. – 1933. – Річник X. – С. 9.

¹² Magyar gazdaságtört. – Szemle, 1894. – С. 340–342.

¹³ Habriel F. Pohyb obyvatelstva v byvale Užske župe v prvnì polovici 18 stoletì. – Užhorod, 1936. – С. 20 (окремий відбиток).

¹⁴ Там само. – С. 7, 8.

¹⁵ Габріель Ф. Господарське положення Підкарпатської Русі.... – С. 10.

¹⁶ Magyar gazdaságtört. – Szemle, 1894. – С. 340–342.

¹⁷ Шап Д. Нарис соціальної і господарської історії Шенборнської латифундії // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді. – 1930. – Річник VIII. – С. 120.

¹⁸ Шульга І. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Ужгород, 1965. – С. 77.

¹⁹ История городов и сел Украины. Закарпатская область. – К., 1982. – С. 245, 246, 261, 284, 431.

²⁰ Анучин В. География Советского Закарпатья. – М., 1956. – С. 228.

Specific features of the village settlements in Transcarpathia are described taking into account social, economical as well as historical factors. To the author’s mind, they kept their bright agricultural character, specific landscape and many elements of old settlements up to the end of the second half of the 20th century though they changed their appearance significantly.